

LA POÈTICA DELS ESPAIS EN VICENT ANDRÉS ESTELLÉS

IRENE MIRA-NAVARRO

BIBLIOTECA SANCHIS GUARNER

LA POÈTICA DELS ESPAIS EN VICENT ANDRÉS ESTELLÉS

IRENE MIRA-NAVARRO

Pròleg de M. Àngels Francés Díez

INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT
ALACANT/BARCELONA 2021

«Biblioteca Sanchis Guarner»

DIRECTOR FUNDADOR: MANUEL SANCHIS GUARNER

DIRECTOR DE LA COL·LECCIÓ: ANTONI FERRANDO I FRANCÉS

COMITÉ CIENTÍFIC INTERNACIONAL:

Annamaria Babbi (Università di Verona, directora d'*Studi medievali*), Maria Teresa Cabré (Institut d'Estudis Catalans), Dominique de Courcelles (Centre National de la Recherche Scientifique, París), Gabriel Ensenyat (Universitat de les Illes Balears, Societat Arqueològica Lul·liana), Susann Fischer (Universität Hamburg), Jordi Ginebra (Universitat Rovira i Virgili), Mònica Güell (Université Paris-Sorbonne, directora del Centre d'Etudes Catalans i directora de Catalònia), Louise P. Johnson (University of Sheffield, directora de *Catalan Studies*), Maria Rosa Lloret (Universitat de Barcelona, AILLC), Josep Massot (Institut d'Estudis Catalans, RABLB) Juan Carlos Moreno Cabrera (Universidad Complutense de Madrid), Hans Ingo Radatz (Bamberg Universität, ACA), Philip Rasico (Vanderbilt University), Patrizio Rigobon (Università Ca' Foscari Venezia, AISC), Flocel Sabaté (Universitat de Lleida, director d'*Imago mundi*), Beatrice Schmid (Universität Basel, AILLC), Ildikó Szij (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest), Max Wheeler (Sussex University, IEC)

Primera edició, setembre de 2021

© Irene Mira-Navarro, 2021

© D'aquesta edició, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Ausiàs Marc, 92-98 - 08013 Barcelona

ISBN: 978-84-9191-183-8

Dipòsit legal: B 9759-2021

Imprès a Gráficas Rey

Sumari

Pròleg	11
Introducció	15
1. La construcció poètica de la primera topia: la llar	21
1.1 Habitar la frontera: la dialèctica dins-fora.....	25
1.2 L'heterotopia domèstica: espaiar el dol.....	44
2. La mirada finestres enllà: els usos literaris de la ciutat	73
2.1 La primera ciutat estellesiana	74
2.2 Les geografies quotidianes	86
2.3 Mapes urbans, recorreguts afectius i llocs de repressió	99
3. Territorialització i memòria: el país	123
3.1 La fundació d'una pàtria de paper.....	126
3.2 Un mural de paisatges	141
4. Cloenda.....	163
Referències bibliogràfiques.....	169
Abreviatures dels poemaris citats	179

Pròleg

«Jo no he fet més que escriure unes memòries,
uns incidents de navegacions.»

Vicent Andrés Estellés

La filòsofa Rosi Braidotti definia el concepte d'*ubicació* —*location*— com una posició que el subjecte no dissenya o s'assigna a si mateix, sinó més aviat un territori espaciotemporal compartit i construït col·lectivament, ocupat conjuntament. Som *on/el que* som, doncs; habitar i ésser ens defineixen com a subjectes en relació amb una col·lectivitat, amb un conjunt de persones i llocs amb els quals compartim univers i trajectòria vital. L'espai no pot ser ja interpretat únicament com un element marc de vides, o com un escenari de literatura, o com un entramat de ciment, vidre i metall: és tot això, en una imperfecta harmonia, i més.

La interpretació simbòlica de l'espai, com a producte social més enllà de les mirades parcials que hi aporten la crítica literària, la geografia, l'arquitectura, o l'antropologia, experimenta a hores d'ara un gran auge internacional, on esdevé cruïlla de perspectives que combinen aproximacions múltiples i s'enriqueixen mútuament. Aquest canvi de paradigma es produeix en les humanitats des del mitjan segle XX ençà, i es correspon, en paraules de Robert T. Tally (2013), amb un *gir espacial* cap al món mateix, cap a una comprensió de les nostres vides com a situades en un conjunt mòbil de relacions socials i espacials que, d'una manera o d'una altra, s'han de cartografiar.

A aquesta tasca *cartografiadora* es dediquen la geocrítica i altres disciplines que comparteixen l'espai com a categoria d'anàlisi social i cultural,

segons pensadors com Bertrand Westphal, Michel de Certeau, Marc Augé, Henri Lefebvre, Michel Foucault i Alicia Lindón, entre molts d'altres, referències que figuren de marc teòric per a l'obra que trobarem a continuació.

En efecte, Irene Mira-Navarro ens posa a l'abast, per primera vegada en el panorama dels estudis catalans, l'aplicació de la teoria crítica dels espais a l'anàlisi de la lírica de Vicent Andrés Estellés, l'obra del qual no es pot entendre sense interpretar, de manera simbòlica, la representació de la casa, la ciutat i el territori. Als estudis parcials existents sobre el paper de l'espai en alguns dels seus poemaris, i a l'extensa bibliografia sobre el poeta, integrada per referents com Vicent Salvador, Ferran Carbó, Dominic Keown, Enric Bou o Enric Balaguer, entre d'altres, Mira hi afegeix una visió global, que pretén «establir les línies mestres de la cartografia estellesiana en una xarxa d'espais que reculla les principals geografies literàries creades per l'autor» (p. 17) i comprendre, així, d'una manera més profunda, la transcendència de la representació domèstica, urbana i col·lectiva en la lírica del poeta de Burjassot.

L'estructura de l'obra ressegueix, doncs, els cercles concèntrics que conformen els embolcalls espacials del jo poètic. L'itinerari va de dins enfora, i parteix de la casa com una heterotopia íntimament connectada amb l'experiència de la mort, del dol per la pèrdua. Imatges poderoses com la de l'ascensor-taüt, on l'existència del jo líric es desplaça en un trajecte sense sentit, connecten l'interior domèstic, la privacitat, amb el carrer, amb la ciutat com l'entorn per a una quotidianitat bategant, violenta a estones, on espai i poder es relacionen en una pugna inacabable. Finalment, l'atenció deriva en la construcció del territori com a símbol de la pàtria, imbricada en la poètica de la memòria que hi dona base i origen. I tot això a partir de vint-i-quatre poemaris i cinc llibres de *Mural del País Valencià*, seleccionats a la llum de la teoria crítica exposada per a denotar una intenció simbòlica espacial que pren una rellevància i un sentit globals. Tenint en compte la magnitud i l'extensió de l'obra estellesiana, els poemes triats conformen un corpus d'allò més representatiu, ja que recorren totes les seues etapes de producció poètica, des dels anys cinquanta, quan es plany de la seua tragèdia íntima, fins als setanta, quan el clam ja és clarament col·lectiu i el dol és ara lament per un poble silenciats i en letargia.

En el llibre que teniu entre mans, Irene Mira-Navarro ens convida a endinsar-nos, amb mirada lúcida i nova, en els *incidents de navegacions*

que Vicent Andrés Estellés detalla al llarg de la seua intensa obra poètica, en un itinerari crític que aporta llum a la dimensió simbòlica de l'espai que el jo líric habita i és, arrecerat en la memòria privada i col·lectiva.

M. ÀNGELS FRANCÉS DíEZ
Universitat d'Alacant

Introducció

L'estudi de l'espacialitat en les humanitats és una perspectiva teòrica en auge en els últims anys. Sota l'etiqueta de «gir espacial» s'han aplegat un conjunt de disciplines diverses —geografia, filosofia, sociologia, etc.— que han focalitzat l'espai com una categoria a través de la qual examinar de manera crítica la planificació urbana, la comprensió del món i, fins i tot, els productes culturals com el cinema o els textos literaris.

Sembla, doncs, que s'ha acomplit l'observació de Michel Foucault que afirmava que si bé el segle XIX havia estat dedicat a l'anàlisi del temps i de la història, el segle XX és l'època dedicada a l'espai (2010: 63). Per al filòsof, l'atenció a l'espacialitat és un prisma d'anàlisi fonamental per a comprendre els temps actuals, en els quals —segons els seus plantejaments— l'acció humana i la comprensió d'aquesta es desplega en una xarxa de relacions horitzontals i juxtaposades marcades per la multiplicitat i la dispersió. En canvi, la comprensió d'èpoques anteriors del món partia d'una visió molt més lineal, en què el temps era el conductor dels esdeveniments que tenien lloc de manera consecutiva.

La concepció del món i de l'experiència humana com una xarxa en què els esdeveniments tenen lloc de manera simultània, en un temps comú però en un espai distint, és un enfocament de radical actualitat. És per això que epistemològicament les ciències humanes i socials que treballen des dels estudis de l'espacialitat han abraçat el pensament topogràfic i assumeixen el lloc com a centre de comprensió d'allò que és humà, com afirma Malpas (2015: 199).

De fet, aquest volum parteix de la idea que la poesia de Vicent Andrés Estellés és un exemple cabdal de la plasmació literària del pensament

topogràfic en la literatura catalana contemporània. Considerem que no és casual en el poeta l'omnipresència de realitats espacials com la casa, la ciutat de València o el país, les quals no són únicament un tema literari sinó que són artefactes poètics que vehiculen bona part del projecte literari de l'autor. Des d'aquest plantejament, ens proposem ultrapassar les vinculacions referencials entre les geografies literàries i els espais reals, i advoquem per una visió crítica de les formes de l'espai com a eina de comprensió del missatge literari.

Considerem que en la lírica estellesiana la representació espacial forma part d'un seguit de mecanismes que tenen per objectiu fer de la poesia una eina de comunicació i d'identificació d'una societat immersa en una situació política molt adversa com va ser la dictadura. Així és que el context de producció dels poemes condiona el discurs i els mecanismes que s'hi empen.

Per aquesta raó, l'exploració dels vincles entre els espais literaris i els espais *in se* és un territori fèrtil per a propostes d'anàlisi com la geocrítica (Westphal 2007), la qual malda per entendre els processos de creació de les geografies literàries i la capacitat d'aquestes per a condicionar la percepció dels espais reals. Tant és així que hem advertit en l'obra estellesiana un camp d'aplicació d'aquests principis per les reiterades poetitzacions de l'espai i pel bagatge metaliterari que constantment determina la finalitat de l'acte d'escriure. Els versos d'*Ora marítima* (2018)¹ són clarividents en aquest sentit, i guien bona part dels raonaments que en aquest treball intentem explicar el perquè de l'espacialitat en la construcció del discurs estellesià:

Sols he sabut —si alguna cosa sé—
narrar allò que passa al meu davant,
uns accidents, una geografia,
uns litorals de perfumada línia,

1. L'edició dels poemaris utilitzats al llarg de l'estudi és la darrera que se n'ha fet. Es tracta, sobretot, dels volums de l'*Obra completa. Nova edició revisada* i l'*Obra completa*. Al final de l'estudi proporcionem un llistat dels poemaris citats tot indicant el volum de l'*Obra completa. Nova edició revisada* o l'*Obra completa* en els quals es troben. Els dos únics reculls citats que no es troben dins cap de les dues edicions de l'obra completa del poeta són *Primera soledad* (1988) i *Mural del País Valencià* (2002).

els tercs treballs d'unes mines de plom,
 el seu comerç. Jo no he estat mai poeta. [...]
 (OM 2018: 445)²

Els objectius perseguits en l'estudi, doncs, pretenen imbricar de manera àgil els postulats teòrics dels estudis de l'espacialitat amb l'obra poètica de Vicent Andrés Estellés, a fi de determinar les funcions intra i extraliteràries dels espais representats.

Més concretament, ens plantegem establir les línies mestres de la cartografia estellesiana en una xarxa d'espais que reculla les principals geografies literàries creades per l'autor. Per això, ens centrem en la concepció concèntrica de l'espai que ens permetrà analitzar tres grans àrees —la casa, la ciutat i el territori— com a anells inserits un dins de l'altre.

L'anàlisi d'aquestes tres grans àrees respon a la intenció d'examinar els eixos temàtics que subjauen a la representació espacial i que són vehiculats a través d'aquesta. Així doncs, en primer lloc, explorarem el concepte de casa a propòsit de l'experiència literària del subjecte observador de la ciutat finestres enllà i de la vivència del dol. En segon lloc, llegirem l'evolució de la imatge de la ciutat com a indret on es desplega la vida quotidiana i on actuen les estructures de poder.³ I, en darrer lloc, estudiarem com el poeta elabora el cant fundacional de la pàtria a partir de la memòria i la representació dels paisatges del país.

Metodològicament, aquest estudi aborda la poesia de Vicent Andrés Estellés des de les propostes teòriques que parteixen del ja esmentat i consumat «gir espacial» i que conformen el que podríem anomenar «teoria crítica de l'espacialitat». Aquest abordatge parteix de la transversalitat entre disciplines com a principal característica perquè s'hi conjuguen aportacions provinents de la filosofia (Foucault 2010; Bachelard 2010; Esquirol 2015), la sociologia (Lefebvre 2013), la semiòtica (De Certeau 2000), la geografia (Lindón 2006, 2014), l'antropologia (Giménez 1999)

2. La informació que apareix entre parèntesis cada vegada que se cita un poema de Vicent Andrés Estellés correspon a (inicials del poemari any: pàgina) per a facilitar la identificació del poemari a què correspon.

3. En la secció dedicada a la ciutat no hem inclòs l'anàlisi dels espais de la sexualitat, com els hotels i els bordells, per qüestió d'organització del text. Malgrat tot són espais que centraran futures investigacions.

o els estudis literaris (Westphal 2007; Segarra 2014; Marqués 2018). En particular, ens hem centrat en treballs que conceben l'espacialitat com a mitjà de coneixement del món, especialment des del punt de vista antropològic i filosòfic, i en estudis que situen l'espai com a mecanisme utilitzat en la constitució de la societat de control i com a garant de les estructures de poder d'aquest, especialment en sociologia. La geografia ens ha aportat alguns conceptes —posem per cas el de «xarxes topològiques» o el de «geografies de la quotidianitat»— que entronquen amb la visió de l'espai com un constructe social. Encara que el present estudi no conté una secció monogràfica sobre els aspectes teòrics suara apuntats, l'objectiu ha estat posar tot aquest bagatge al servei de l'anàlisi literària.

Pel que fa a l'aplicació d'aquest entramat, les aportacions de Bertrand Westphal (2007) des de la geocrítica i de Marta Segarra (2014) des dels estudis literaris han resultat fonamentals per a enllaçar la teoria crítica de l'espai amb l'anàlisi dels textos estellesians. A aquests treballs hem sumat els estudis de Vicent Salvador (1986a, 2011, 2012, 2014, 2015, 2016 i 2018) i Ferran Carbó (2004, 2009, 2011, 2013, 2014, 2018 i 2019), entre d'altres principalment, sobre l'obra de Vicent Andrés Estellés. Es tracta d'investigacions fonamentals per a la comprensió de l'obra del poeta, ja que s'han aproximat als textos des de la crítica textual, la semiòtica o la interpretació; unes visions del tot pertinents en el present treball.

En relació als poemaris visitats, hem analitzat vint-i-quatre reculls i els llibres I, II, III, IV i XXII de *Mural del País Valencià*. Aquesta selecció comprén obres que s'estenen des dels anys cinquanta fins als setanta, amb la intenció de conformar una panoràmica general de la trajectòria del poeta. La tria ha procurat ser tan completa i representativa com ha estat possible dels períodes de producció de l'autor. Tant és així que hi consten obres escrites durant la postguerra, en què es recullen textos de la primera etapa d'escriptura en català i en què s'inclouen els poemaris afectats per l'impacte del dol per la filla i el context postbèl·lic; durant els anys seixanta, quan té lloc l'esbós de relat social i la reflexió metapoètica; i durant els anys finals de la dictadura i els inicis de la transició, moment en què s'engega *Mural del País Valencià* (2002).

En suma, amb aquest estudi volem aclarir un aspecte central en la lírica de Vicent Andrés Estellés com és la representació de l'espacialitat. Al nostre parer, aquest mecanisme literari va més enllà de la simple descripció del

territori i se situa al servei del projecte poètic de l'autor gràcies a la seua dimensió crítica.

1. La construcció poètica de la primera topia: la llar

«¿Què hem destruït, de quina casa parlo,
I quina odiosa arquitectura
Ha acabat sent, sense remei, la vida?»
Joan Margarit

Diverses aportacions als estudis de l'espacialitat (Giménez 1999; Lefebvre 2013) afirmen que les persones necessitem parcel·lar mentalment els espais en què ens movem per a entendre l'organització territorial del món. Gilberto Giménez (1999), des de l'antropologia, proposa que l'ésser humà conceptualitza l'espai en cercles concèntrics que parteixen del subjecte com a centre irradiador. Per a aquest autor, el jo, la casa, el barri, la ciutat, la regió i el vast món són les àrees que es defineixen com a mitjans per a comprendre la immensitat d'allò que entenem en termes d'espai. Henri Lefebvre (2013), des de la sociologia, fracciona l'espai en tres seccions: la global, la mixta i la privada; les quals també s'organitzen concèntricament (Martínez Gutiérrez 2013: 44). Aquestes dues estratègies per a representar la comprensió fragmentària de l'espai situen els subjectes en el centre i cadascuna de les categories proposades són perfilades en anells concèntrics al seu voltant. La representació concèntrica de l'espai, doncs, permet «llegir» les àrees en què organitzem aquest segons el grau de proximitat o llunyania a nosaltres. Si traslladem aquestes propostes als espais habitats, l'escala d'àrees partiria del jo com a primera ubicació per a prosseguir amb la casa, posteriorment amb la ciutat i, en darrer lloc, amb l'amplitud del territori —que Giménez (1999) també anomena «regió».

Aquesta fixació de l'espai en tres grans àrees a partir de les quals s'esquemmatitza el món en el pensament occidental comporta l'existència de fronteres i zones intersticials entre cadascuna de les parcel·les. Posem per cas els límits físics que separen els països o els termes de les ciutats i les superfícies periurbanes. Malgrat que en la dimensió geogràfica i en la planificació territorial aquests espais fronterers es despleguen amb escreix, en l'àmbit del pensament i els espais de representació els límits entre els rangs adés apuntats són imprecisos i mòbils. Un exemple en la literatura de Vicent Andrés Estellés és la constant connexió entre la ciutat i el territori o entre la casa i la ciutat, tres zones que en el pla teòric resten tradicionalment separades però que literàriament són consecutives. Potser aquesta permeabilitat es deu a l'omnipresència de l'entorn urbà en la poesia del de Burjassot, conseqüència directa de la contemporaneïtat i del pes que la ciutat i els seus voltants assoleixen des finals del segle XIX fins ara. En aquest sentit, les zones intersticials, aquelles que es troben entre les zones adés assenyalades, ens permeten focalitzar l'atenció en llocs de pas que connecten el món urbà i el rural o l'urbà i el domèstic.

Dit d'una altra manera, gràcies a les propostes de fragmentació de l'espacialitat ens aproximarem als principals espais de la poesia estellesiana seguint la lògica concèntrica de Giménez (1999) i Lefebvre (2013). Per a la qual cosa, analitzarem l'obra del poeta des de la representació dels espais que com cercles es despleguen subjecte enllà i que prenen forma en la casa, la ciutat i la pàtria, tot seguint aquest ordre.

En analitzar la poesia estellesiana des d'aquesta perspectiva no s'observa una oposició fèrria entre espai urbà i espai domèstic, ja que el segon es troba immers dins el magma urbà, com diu Marta Llorente (2015: 346):

Las ciudades ocupan el centro de nuestro espacio, alineadas a la entidad singular de nuestras casas, de nuestros dominios personales, dominios que también se ordenan con respecto a sus vínculos con los marcos comunitarios de las ciudades.

En termes de la realitat urbana, un exemple de convivència de l'entorn domèstic amb l'univers urbà, com a part d'aquest, és la construcció d'edificis que fan permeables els límits entre ambdues esferes. És a dir, la creació de finques integrades en l'ecosistema urbà, bé arquitectònicament

o socialment, com ocorre en dos projectes instal·lats a València i Barcelona arran de les necessitats habitacionals dels anys trenta. La Finca Roja, projectada per Enrique Viedma el 1933 a València, és un dels màxims exponents de noves construccions dedicades a albergar l'èxode rural del primer terç del segle xx. Com també ho és la racionalista Casa Bloc, dissenyada per Josep Lluís Sert, Josep Torres i Joan Baptista Subirana el 1936 a Sant Andreu de Palomar, Barcelona, per a acollir les famílies treballadores dels incipients nuclis industrials. Totes dues finques, promogudes arran de les successives lleis d'habitatges econòmics, pretenien millorar les condicions habitacionals de la classe treballadora així com reformular la idea de ciutat de principis de segle. Les illes de cases s'inscriuen en els barris amb la intenció de crear alternatives a «la típica manzana de los ensanches burgueses, buscando una relación de continuidad con la ciudad tradicional» (Ajuntament de València) en el cas de la Finca Roja; i pel que fa a la Casa Bloc, l'objectiu era distanciar-se, sense ser-hi oposada totalment, a la idea que guià l'Eixample de Cerdà del segle xix. Els habitatges s'erigeixen en illes de cases completes, la qual cosa propicia que el bloc d'apartaments estiga en constant contacte amb els carrers que l'envolten i que oferisca espais «urbans» en els interiors, com patis, jardins o botigues en els baixos.

Aquesta alineació entre urbanitat i domesticitat s'il·lustra en una sèrie de llocs que Marta Segarra proposa com a constitutius del que ella anomena «ciutat oberta», els límits de la qual, com els dels exemples suara citats, no tenen una entitat fèrria sinó que es dilueixen en diverses direccions. Així doncs, el principi d'obertura de la ciutat és la clau per a situar en el mateix eix de coordenades la casa i la ciutat (Segarra 2014: 9):

Dins de la ciutat oberta, es poden distingir diversos graus d'obertura, o fins i tot diversos espais més o menys diferenciats, [...] l'habitació, la casa i el carrer, tres espais on passem bona part de la nostra vida i que ens condueixen aquí a una reflexió sobre la noció d'obert i tancat, amb relació a la ciutat.

Arran d'aquestes afirmacions es desdibuixa el concepte de món privat i s'altera la idea tradicional de ciutat com a allò que hi ha portes enllà, ja que s'habilita una localització intermèdia entre l'interior i l'exterior, el tancament i l'obertura. Com també s'amplifica el concepte de casa, que supera

ISBN 978-84-9191-183-8

9 788491 911838

17795